

ARTIKKELI

<https://doi.org/10.33350/ka.120359>

Ekososiaalinen kysymys – Ekososiaalisen kasvatustieteen teoreettisia lähtökohtia

Jani Pulkki & Pasi Takkinen

Ekososiaalinen sivistys on tullut keskeiseksi käsitteeksi suomalaisessa kasvatustieteessä, mutta ekososiaalisen aatteen sisältöä ei vielä tunneta kovin hyvin. Filosofinen artikkelimme tarkastelee ekososiaalisen kasvatustieteen teoreettisia lähtökohtia. Pohdimme ekososiaalista kysymystä, jolla tarkoitamme toisiinsa kietoutuneita ekologisia ja sosiaalisia ongelmia: ihmisen sosiaalinen toiminta aiheuttaa maapallon elämää ylläpitäville järjestelmille uhkia, jotka lankeavat meidän ja tulevien sukupolvien ratkaistavaksi. Esitämme yhdenlaisen tulkinnan ekososiaaliseen ajatteluun liittyvistä aatevirtauksista analysoiden myös näiden vahvuuksia ja heikkouksia ekososiaalisen kasvatustieteen kannalta. Artikkelimme pyrkii ymmärtämään ekososiaalisen ajattelun luonnetta kahdeksan ajattelutradition kautta: ekososiaalinen sivistys, sosiaalinen ekologia, systeemiteoria, monilajisuus, enemmän-kuin-ihmisen maailma, ekofeminismi, ekologinen oikeudenmukaisuus sekä teknologia-analyysi. Emme tarjoa yhtä, tarkkarajaista ekososiaalisen kasvatustieteen määritelmää, mutta uskomme tarkastelumme syventävän ekososiaalista ymmärrystä ja mahdollistavan ekososiaalisen kasvatustieteen entistä parempaa ajattelua sekä sen suunnittelua.

Johdanto

Ekososiaalinen ajattelu on ollut nosteessa suomalaisessa kasvatustieteessä ja ekososiaalisen sivistystieteen käsite löytyy esimerkiksi Perusopetuksen opetussuunnitelmasta (Opetushallitus 2014). Ekososiaalisen kasvatustieteen idea nousee siitä ajatuksesta, että ekokriisit kumpuavat epäonnistuneesta vuorovaikutuksesta ihmisen ja muun elämän välillä (Kessler 2019; Keto ym. 2022). Ekososiaalisen ajattelun ydin on pyrkimyksessä ratkaista toisiinsa kietoutuneita ekologisia ja sosiaalisia ongelmia (esim. Opielka 1985). Ekososiaalinen kasvatustiede etsii ekokriisien ratkaisuja ihmisen ja muun elollisen välisen vuorovaikutuksen parantamisesta (Keto ym. 2022).

Ekososiaalisuus on sateenvarjokäsite monenlaisille toisistaan poikkeaville ajattelutavoille, joille on yhteistä pyrkimys ratkaista toisiinsa kietoutuneita ekologisia ja sosiaalisia ongelmia (esim. Närhi & Matthies 2001, 30; Pulkki ym. 2021). Käsite voi tuntua epämääräiseltä, koska ekososiaalisuus kuvaa monilajisen vuorovaikutuksen loputonta moninaisuutta (ks. Järvillehto 1994; Pulkki ym. 2021). Artikkelimme varsinaisen tehtävä on ekososiaa-

lisen kasvatuksen teoreettisten lähtökohtien filosofinen analyysi, joka voi luoda perustaa tulevalle ekososiaalisen kasvatuksen suunnittelulle ja määrittelylle.

Tulkintaamme ohjaavassa ekososiaalisen kasvatuksen työmääritelmässä kiinnitämme huomion neljään seikkaan: 1) Pyrimme ymmärtämään ekologisten ja sosiaalisten kysymysten yhteen kietoutumista sekä ihmisten ja muiden elävien olentojen vuorovaikutuksen parantamista. 2) Vuorovaikutusta parantavassa kasvatuksessa ihminen nähdään kokonaisvaltaisesti situationaalisenä, ajattelevana, tuntevana, tahtovana, aistivana ja kehollisena olentona. 3) Ekososiaalisten vuorovaikutuksien parantaminen perustuu planetaaristen rajojen tiedostamiseen ja pyrkimykseen elää yhden maailman puitteissa. Tämä tarkoittaa hyvän elämän mahdollistamista nykyisille sekä tuleville Maapallon asukkaille. 4) Ekososiaalinen kasvatusta onkin elämää vaalivaa ja ylläpitävää kasvatusta. (ks. Keto ym. 2022.)

Tässä kasvatusfilosofisessa artikkelissa tarkastelemme ekososiaalisen kasvatuksen teoreettisia lähtökohtia pohtien myös sitä, millaisia ajattelutapoja ekososiaaliseen kasvatukseen tulisi kuulua. Esitämme tulkinnan siitä, millaisiin ajattelutraditioihin on syytä kiinnittää huomiota pohdittaessa, mitä ekososiaalinen kasvatusta voisi olla. Pyrimme lähestymään ekososiaalisia filosofioita asiaan kuuluvaa moninaisuutta kunnioitten, yrittämättä palauttaa niitä johonkin tiettyyn, tarkasti rajattuun viitekehykseen.¹

Kasvatusfilosofinen analyysimme ja tulkintamme esittää, että ainakin kahdeksaa eri ajattelutraditioita voidaan ajatella vaihtelevasti ekososiaalisina: ekososiaalinen sivistys, sosiaalinen ekologia, systeemiteoria, monilajisuus, enemmän-kuin-ihmisen maailma, ekofeminismi, ekologinen oikeudenmukaisuus sekä teknologia-analyysi. Tutkimuksemme auttaa ymmärtämään ekososiaalista ajattelua paremmin, jotta kasvattajat ja tutkijat voivat kehittää entistä moniulotteisempaa kasvatusta, jolla lopulta rakennetaan myös kestävämpiä yhteiskunnallisia käytäntöjä ja elämäntapantöitä.

Ekososiaalinen kysymys: elämäntapamme kriisin kolme osatekijää

Moderni teollinen ja kapitalistinen elämäntapa ja tuotantojärjestelmä – laajasti ottaen ihmisen sosiaalinen toiminta Maapallolla – on tuottanut ekologisen kriisin, joka koskee ihmisen vuorovaikutusta toisten eliöiden sekä elottomien (abioottisten) ympäristöjen kanssa. Teollistuneissa yhteiskunnissa on eletty siinä harhakuvitelmassa, että luonnonresursseja voidaan kuluttaa määrättömästi, eikä laajaa huomiota tarvitse kiinnittää muiden kuin ihmisten hyvinvointiin. Tällaista antroposentrismia eli ihmiskeskeisyyttä onkin usein kritisoitu (esim. White 1967; Pulkki ym. 2021).

Elämäntapamme kriisin ensimmäinen osatekijä on ekologinen. Ekologian (kuten ekonominankin) käsite tulee kreikan oikos-sanasta, joka tarkoittaa kotia tai kotitaloutta (Wendt 2021, 3–4). Kotitalouden käsite tuo nähtäväksi ihmisen toimeentulon kysymykset sekä näihin liittyvät kysymykset sosiaalisesta hyvinvoinnista, tasa-arvosta ja maapallon rajallisista

¹ Voisi jopa väittää, että tiukkarajainen tapa määrittellä eliö ympäristöstään irralliseksi on osa ekososiaalisten ongelmien syntyä (ks. Pulkki 2021b; ks. Järvillehto 1994). Jos ekososiaalinen kasvatusta määrittäisiin tarkkarajaisesti, se sulki ulkopuolelleen ainakin jossain määrin relevantteja sosiaalisen vuorovaikutuksen muotoja ja teoretisointeja. Ekososiaalisuus sateenvarjokäsitteenä on päinvastoin inklusiivinen. Kun teoretisoinnin kohteena on periaatteessa kaikenlainen elollisten olioiden ja näiden ympäristöjen vuorovaikutus, onkin nöyrästi myönnettävä ihmisen käsitejärjestelmän ja ymmärryksen rajallisuus. Millään tiiviillä ja näennäisen tarkkarajaisella määritelmällä elollisten välistä vuorovaikutusta ei voi saada haltuun, vaan on tyydyttävä teoretisoimaan (tässä) ekososiaalisen kasvatusta ajattelun lähtökohtia yleisluontoisesti ja tiedostaen monenlaisten perusteltujen tulkintojen mahdollisuus.

resursseista. Ekologia tunnetaan eliöitä ja niiden vuorovaikutuksia tutkivana tieteenä. Aikamme kriisin toinen osatekijä liittyy sosiaalisuuteen: kotitaloudessa estoitta toimiva ihminen on sosiaalinen ongelma, ja teollistuneissa yhteiskunnissa pidäkkeettömän konsumeristisesti elävä ihmiskunta on ekososiaalinen ongelma. Sosiaalisuus liittyy ihmiselämässä lähes kaikkeen syntymän, elämän ja kuoleman ja myös fyysisen kuoleman jälkeenkkin, ylisukupolvisesti (Krieger 2021, 19–20). Ekososiaalisessa ajattelussa sosiaalisuus liittyy elävien olentojen yhteiseloön lajien sisällä sekä lajien välillä. Ihmisen sosiaaliset kysymykset ovat siis ekologisia ja ekologiset kysymykset sosiaalisia (Krieger 2021).

Otsikon ”ekososiaalinen kysymys” viittaa toisiinsa kietoutuneisiin ekologisiin ja sosiaalisiin ongelmiin, jotka seuraavat ihmisen toiminnasta maapallon ekosysteemeissä: kohtelemme eläviä olentoja sekä elämää kannattelevia (ekologisia) järjestelmiä huonosti. Ekososiaalisen kysymyksen sekä elämäntapamme kriisin ytimessä on siis suhteemme 1) luontoon ja 2) toisiin ihmisiin. Ekososiaaliseen kysymykseen liittyy myös harvemmin tematisoitu kysymys suhteestamme 3) teknologiaan.

Ylitimme hiljattain kynnyksen, jonka myötä ihmisen teknologisten rakennelmien kokonaisuudessa ylitti planeettamme koko biomassan (Elhacham ym. 2020). Maapallolla on siis painossa mitattuna enemmän ihmisen rakennelmia – teitä, taloja, tehtaita, kulkuneuvoja ja esineitä – kuin elollisia olentoja. Monen tekniikan ajattelijan jakaman näkemyksen mukaan moderni teknologia on normalisoitunut tavanomaiseksi arkielämän ympäristöksi, jonka läsnäoloa ei tiedosteta eikä sen merkitystä kysytä (Mitcham 1994, 1; Borgmann 1987, 35). Esimerkiksi parempia oppimistuloksia lupaava opetusteknologia liitetään usein reflektoidutta edistyksen ja kehityksen narratiiveihin kysymättä laitteiden vaikutuksia kulttuurin kokonaisuuteen ja kasvatettavien maailmassa olemiseen (Bowers 2000, 183).

Ekososiaalinen kysymys nousee siis katsomalla arjessa ympärille ja kysymällä, onko suhteeni ympäröiviin ihmisiin, muihin elollisiin olentoihin ja teknologioihin kestäväää ja onko myös vuorovaikutukseni niiden kanssa kestäväää. Kestämättömyys on ennen kaikkea eettinen kysymys, mutta englannin kielen ”unsustainability” alleviivaa, että kestävämmät relaatiot eivät ole pidemmän päälle ylläpidettävissä. Ekososiaalisen sivistyksen tunnetuudesta huolimatta ekososiaalisen kasvatusajatteluun liittyviä ajattelutapoja ei vielä tunneta kovin hyvin, missä piilee myös pinnallisen ymmärryksen vaara. Ekologisen kasvatusteorian erilaisia traditioita onkin tarkasteltava systemaattisesti. Ekososiaalisen kasvatustieteen tarkastelu on luontevaa aloittaa ekososiaalisen sivistyksen käsitteestä, joka tunnetaan hyvin, koska se löytyy esimerkiksi Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteista (Opetushallitus 2014).

Ekososiaalinen sivistys

Suomalaisessa kasvatustieteessä ekososiaalisen sivistyksen käsitteen käyttöönottajia olivat Arto Salonen (2012) ja Marjatta Bardy (Salonen & Bardy 2015). Yleisesti ottaen ekososiaalinen teoria rakentuu systeemiteorian ja ekokritiikin eli vihreän ajattelun ja aktiivismin tuottamien oivallusten varaan (Matthies ym. 2001, 20–26). Kansainvälinen keskustelu ekososiaalisesta sivistyksestä on Suomessa vähemmän tunnettua. Käsite ei näytä saaneen Suomen ulkopuolellakaan tuulta alleen, mutta ainakin Clemens Wagerer on käyttänyt ekososiaalisen sivistyksen, *Ökosoziale Bildung*, käsitettä vuonna 1992 julkaistussa teoksessaan *Ökosoziale Erziehung*. Sivistyksen keskeinen ulottuvuus on painottaa ihmisen itsekasvatuksen ja hyvän yhteisön keskinäisriippuvaista suhdetta (Kvamme 2021).

Ekososiaalisella sivistyksellä viitataan ihmisen henkiseen kehittyneisyyteen, käytöstapoihin, avarakatseisuuteen sekä taitoon asettua toisen ihmisen asemaan. Sivistys tässä yhteydessä viittaa myös kykyyn muodostaa poikkitieteellinen kokonaisnäkemys ympäröivästä todellisuudesta. (Salonen & Bardy 2015, 5.) Ekososiaaliseen sivistymiseen liittyy kolmi-kohtainen maailmanhahmottamisen hierarkia, joka kuvaa nähdäksemme myös ekososiaalista kasvatusta yleisesti: 1) Ekologiset kysymykset, jotka liittyvät elämän edellytysten turvaamiseen tuleville sukupolville, ovat Salosen ja Bardyn (2015, 6) mukaan ensisijaisia. Emme voi elää ilman hengityskelpoista ilmaa, juomakelpoista vettä ja esimerkiksi viljelyyn tarvittavaa hedelmällistä maata. 2) Ihmisoikeuksien luovuttamattomuus on ekososiaalisen sivistyksen prinssiippi ja humaaniin elämän itseisarvo, jonka myötä elämä säilyy mielekkäänä erilaisissa olosuhteissa, joihin tulevaisuudessa voi kuulua esimerkiksi aineellista niukkuutta. 3) Vakaan talouden vaaliminen on hierarkian kolmanneksi tärkein kriteeri, johon liittyy ihmisten perustarpeiden tyydyttäminen sekä rajallisten resurssien reilu jakaminen. Ekososiaalinen sivistys voitaisiin kiteyttää sellaiseksi elämäntavaksi, joka ymmärtää planeetaaristen rajojen perustavan merkityksen. (Salonen & Bardy 2015, 6.)

Salonen ja Bardy (2015) lähtevät ekososiaalisen sivistyksen kohdalla liikkeelle systeemitieteoriasta, ekososiaalisesta teoriasta sekä monitieteellisestä lähestymistavasta painottaen tarvetta koko elämäntapamme muuttamiseen kestäväksi. Salosen ja Bardyn (2015) kirjoituksessa viitataan Heikki Kokon (2010) artikkeliin ja Eero Ojasen (2008) *Sivistyksen filosofia* -kirjaan uppoutumatta erityisesti Bildung-teorian pitkään perinteeseen. Sivistyksellä pyritään eri aikoina vastaamaan ajankohtaisiin sosiaalisiin ja yhteiskunnallisiin haasteisiin kasvatuksen ja koulutuksen keinoin (Biesta 2002, 346), eikä ekososiaalinen sivistys ole tästä poikkeus.

Kuten filosofisessa tutkimuksessa yleensä, voidaan ekososiaalisesta sivistyksestäkin esittää erilaisia perusteltuja näkemyksiä. Salonen ja Bardy (2015, 5) pyrkivät luomaan yhdenlaisen ehjän, konkreettisen kuvauksen sellaisen sivistyksen luonteesta, joka kestää ylisukupolvista tarkastelua. Tällainen monitieteisesti perusteltu, nykyajan fundamentaaliongelmien kokonaiskuvan hahmottelusta ponnistava ekososiaalinen sivistys voidaankin nähdä yhdenlaisena pyrkimyksenä aikamme ongelmien korjaamiseen.

Aikamme ekososiaaliset ongelmat – joita ovat esimerkiksi luontokato, ilmastonmuutos, saastuminen, resurssiniukkuus, rasismi, länsimaisen maailmankuvan ja ihmisen ylivalta, eriarvoisuuden erilaiset muodot ja globaaliin talousjärjestelmään haasteet – pakottavatkin pohtimaan uudelleen sitä, millaista toimintaa pidetään sivistyneenä. Onko esimerkiksi vaurastuminen yli omien tarpeiden sivistynyttä (Salonen & Bardy 2015)? Tarvitsemmeko jatkuvaa taloudellista kasvua? Millaiset ”jalanjäljet” ihmisen toiminnasta ovat oikeutettuja ja missä menee epäoikeutetun kulutuksen rajat? Onko teknologinen kehitys aina todellista edistystä ja sivistyksen mitta?

Ihmiset luovat sivistysprosesseissa itse omat sivistysideaalinsa ja esimerkiksi maamme Peruskoulun opetussuunnitelma (Opetushallitus 2014) perustuu tässä dokumentissa kirjatuihin ajatuksiin ekososiaalisesta sivistyksestä. Myös kansakunnat ja yhteisöt luovat omia sivistysideaalejaan. Sivistykseen kuuluu aina yleisellä tasolla moraalisia ideaaleja, rationaalisuutta ja reflektiivisyyttä, jotka ekososiaalisessa muodossaan tulkitaan suhteessa aikamme ekokriisien ratkaisemisyrittäksi. Perinteisesti sivistys on kuitenkin ollut varsin ihmiskeskeistä (antroposentrinen) (Kvamme 2021, 8), mikä on sikäli ymmärrettävää, että sivistymisen kohteena ovat olleet juuri ihminen sekä ihmisen yhteiskunnat ja kulttuurit.

Ekososiaalinen sivistys pyrkii irtautumaan ihmiskeskeisen ajattelun ongelmallisimmista piirteistä, jotka oikeuttavat ihmisen kehnoa sosiaalisuutta suhteessa muihin eläviin olentoihin. Salosen (2012) ajattelussa elämän ihmisarvo, onnellisuus ja kukoistus ovat keskeisiä

ekososiaalisen sivistyksen tavoitteita, mutta näitä on toteutettava harmoniassa ekosysteemien kantokyvyn kanssa. Ekososiaalinen sivistys näkee ongelmana, että maailmaa tarkastellaan vain ihmisen hyödyn, edun tai voiton näkökulmasta. Ihmisellä on väistämättä merkittävä osa maapallolla antroposeenin aikana, ja ihanteena olisi kypsä osaksi planetaarisia rajoja ja elämän kiertokulkuja elämää suojellen. Maturaatio, itsekuultavaatio, kypsyminen, tapojen, tunteiden, ajatusten ja tahdon jalostuminen suunnataan ekososiaalisessa sivistyksessä ihmisen ja muiden eläinten sekä ekosysteemien hyvinvointiin ja hyvään vuorovaikutukseen.

Sosiaalinen ekologia

Murray Bookchinin (1921–2006) sosiaalinen ekologia voidaan mainita ekososiaalisia kysymyksiä esittävänä traditiona. Bookchin (1987) tarkastelee luontoa ja ihmistä sekä näiden evoluutiota rationaalisista lähtökohdista. Hän kritisoi erilaisia spirituaalisia näkemyksiä, joita hän näkee syväekologisessa liikkeessä. Sosiaalinen ekologia painottaa humanistisesti ihmisen erityislaatuisuutta, järjestäytymistä, eettistä potentiaalia ja esteettisiä kykyjä. Ihmiselle luonteenomaiset älykkyys, kommunikatiiviset kyvyt sekä sosiaalisuus kumpuavat Bookchinin mukaan evoluutiosta. Nämä erityiskyvyt voidaan ottaa myös luonnonsuojelun käyttöön, vaikka posthumanisti saattaisi huomauttaa ajatteluun sisältyvästä ongelmallisesta ihmisen ylemmyyden oletuksesta suhteessa muuhun luontoon. Sosiaalinen ekologia kuitenkin torjuu sellaisen ihmiskeskeisyyden, jossa ihmiselle annetaan oikeus ryöstää luonnonresursseja sekä heikommassa asemassa olevia ihmisiä. (Bookchin 1987.)

Sosiaalista ekologiaa ei voi ongelmitta samaistaa ekososiaaliseen ajatteluun, koska sen järkikeskeisyys sivuuttaa ihmisen emotiot ja muut perustavalla tavalla ei-järjelliset piirteet. Bookchinin järkikeskeisyys myös väheksyy henkis-hengellisten perinteiden (Pulkki 2020), kuten kristillisyyden (ks. White jr. 1967), taolaisuuden, buddhalaisuuden (esim. Naess 2016) ja esimerkiksi David Abram (1997) kuvaaman animismin muotojen merkitystä ekokriisien ymmärtämisessä ja ratkaisemisessa (ks. Bai 2009). Kaikenlaisen henkisyiden hylkääminen kaventaa nähdäksemme ajattelua ja ymmärrystä (Wilenius 1990), koska ekologiset ongelmat ovat syntyneet osittain erilaisten henkis-uskonollisten perinteiden vaikutuksesta (esim. White jr. 1967; Taylor 2009). Osin uskonnoista kumpuavia ekologisia ongelmia (White jr. 1967) voidaan ratkaista ymmärtämällä ongelmien ideologisia aiheuttajia. Myös materialismi on osa ekokriisien syntyhistoriaa (esim. Wilenius 1990). Ekokriisien ratkaisemiseksi tarvitaan Wileniuksen (1990) mukaan uudenlaisen henkisen kulttuurin rakentamista (Pulkki 2020).

Bookchin arvostaa ekofeminististä filosofiaa, joka on myös olennainen osa ekososiaalista ajattelua. Mutta Bookchin ei näytä antavan arvoa esimerkiksi Carolyn Merchantin ajatukselle luonnon kuolemasta (*The death of nature*, 1983) modernin luonnontieteen ja teollistumisen jälkimainingeissa. Merchantin mukaan valistuksen tiede irtaantui henkis-uskonollisista näkemyksistä ja teki luonnosta mekanistista materiaa ihmisten hyväksikäytettäväksi. Aiemmin kauttaaltaan elolliseksi ymmärretty luonto alistettiin teknitieteellisesti hallinnoiduksi resurssivarastoksi, jonka hyvinvoinnille ei tarvinnut uhrata ajatuksia, koska vain ihmisellä on järki, autonomia, sielu ja itseisarvo. (Merchant 1983.)

Ekososiaalista ajattelua ja sosiaalista ekologiaa yhdistää ajatus siitä, että ekologiset ongelmat nousevat ihmisen sosiaalisesta toiminnasta. Ekologisia ongelmia ei voi siis tarkastella ymmärtämättä samalla sosiaalisia kysymyksiä. (Bookchin 1993.) Ekososiaalinen ajattelu voidaan tulkita erilaisin tavoin, esimerkiksi puhtaan materialistis-tieteellisenä pro-

jektina tai syväekologisena moninäkökulmaisena filosofiana, joka ammentaa vaikutteita myös ihmiskunnan henkisistä viisauksiperinteistä. Oma näkökulmamme ekososiaalisuuteen kallistuu syväekologian suuntaan. Vaikka henkiset perinteet nähtäisiin vain sosiaalisena todellisuutena välttämättä sisällöllisiä kannanottoja, niillä on sellaisenaankin merkitystä ihmisen kulttuureille, yhteiskunnille ja talouksille.

Sosiaalinen ekologia on radikaalia, vallankumouksellista, ei-hierarkkista ja anarkistista ajattelua, joka ottaa vaikutteita muun muassa Pjotr Kropotkinin (1842–1921) anarkismista, paikallisen autonomian ajatuksesta ja keskinäisen avunannon käytännöistä (ks. Kropotkin *Mutual aid* -kirja) (Bookchin 1987). Mutta jos sosiaalinen ekologia jatkaa valistuksen yksipuolista järjellisyuden painotusta ja näkee luonnon vain materialistisessa valossa sekä jakaa humanistisen kategoriaeron järjellisen ihmisen ja järjettömän luonnon välillä, kuinka radikaalia ajattelu oikeastaan voi olla? Voidaanko materialistiseen maailmankuvaan sisällyttää esimerkiksi ajatus siitä, että luonto on pyhä (Pulkki 2022; Bai 2009), vai onko tämäkin sosiaaliselle ekologialle pelkkää Bookchinin (1987) kuvaamaa ekohömppää? Syväekologis-hengellistä painotusta voidaan perustella ihmisen tiedollisilla rajoitteilla suhteessa todellisuuden ulkosiin (luonto) ja sisäisiin (subjekti) puoliin. Me emme koskaan täysin tunne luontoa emmekä itseämme, jolloin tiedollinen nöyryys on perusteltua (Pulkki 2022; Pulkki ym. 2021). Merkityskokonaisuus, jolla ihmisyyhteisö punoo yhteyksiä ympäröivään todellisuuteen, ei voi olla kaikkien elementtiensä osalta tiedostettu tai rationalisoitu.

Sosiaalisessa ekologiassa on ekososiaaliseen ajatteluun sopivia piirteitä, kuten antihierarkkisuus, pyrkimys ymmärtää ekologisten ja sosiaalisten ongelmien yhteenkietoutumista sekä pyrkimys tätä ymmärrystä mukaileviin yhteiskunnallis-taloudellis-kulttuurisiin muutoksiin. Tämä kestävyyskysymysten yhteisöllisen luonteen korostaminen on etu verrattuna vaikkapa yksilöiden velvollisuusetiikkaa korostaviin näkemyksiin, joissa ankaruus itseä kohtaan ja yksilön voimattomuus muodostavat lamaannuttavan yhdistelmän. Ekososiaalinen ajattelu voikin ottaa vaikutteita sosiaalisesta ekologiasta esimerkiksi kapitalismikritiikkiin ja paikallisen autonomian painotukseen. Mutta historiallisesti ekososiaalinen ajattelu on pyrkimystä etsiä kolmatta tietä perinteisen vasemmisto–oikeisto-jaotellun tuolta puolen (Opielka 1985), minkä Bookchinin (1987) sosiaalinen ekologia tuomitsee teknis-teollisen yhteiskuntajärjestyksen ja kapitalismin tuottamien ongelmien väheksymisenä. Ekososiaalinen ajattelu voi Bookchinin tavoin ottaa mallia marxilaisesta ajattelusta, mutta yksipuolinen sitoutuminen järkikeskeiseen, materialistiseen maailmankatsomukseen olisi liian rajoitettavaa ekososiaalisen ymmärryksen kehittymisen kannalta (Pulkki 2020; Wilenius 1990; Bai 2009; ks. Abram 1997).

Systeemitheoria ja vastakohta-asetelma yksilön ja yhteiskunnan välillä

Systeemitheoria on keskeinen ekososiaalisen ajattelutavan sekä ekososiaalisen sivistyksen historiallinen lähtökohta (Matthies ym. 2001, 20–21). Systeemiajattelun ehkä keskeisin anti on mahdollisuus erilaisista osista koostuvien monimutkaisten kokonaisuuksien holistiseen tarkasteluun. Perinteinen reduktionistinen analyysi pyrkii ymmärtämään todellisuutta sen osatekijöiden kautta, mutta systeemiajattelussa pyritään ymmärtämään kokonaisuutta sen osatekijöiden vuorovaikutuksen avulla. Suomalaisessa filosofiassa erityisesti Esa Saarinen tunnetaan systeemiajattelua edustaneena tutkijana (Saarinen & Hämäläinen 2010).

Elollisista ja elottomista olioista koostuvaa systeemiä ei voi palauttaa osatekijöihinsä. Vanha ajatus siitä, että kokonaisuus on enemmän kuin osiensa summa, päteeikin systeemiajatteluun. Systeemin muodostavien osien vuorovaikutussuhteet ovat kiinnostavampia kuin

sen yksittäiset osat. Systeemit ovat dynaamisia ja muuttuvia – jonkinlaisia eläviä prosesseja. Systeemien rajoja määritellään jatkuvaluontoisesti, koska ne ovat joustavia ja riippuvat valitusta perspektiivistä. Mitään yhtä väistämättä oikeaa tapaa vetää rajaa systeemin ympärille ei ole, vaan rajoja vedetään lähinnä ymmärrettävyyden vuoksi. Systeemin rajat ovat ihmisen tekemiä ja niitä tulkitaan eri perspektiiveistä. (Saarinen & Hämäläinen 2010, 9–10.)

Systeemi koostuu usein erilaatuisista tekijöistä, joita voi olla esimerkiksi ekologiaa, sosiaalisia ja fysikaalisia. Yleisessä systeemiteoriassa ihmisetkin nähdään systeemin osina (ks. Järvillehto 1994; Pulkki 2021b), mutta tätä ei tarvitse ymmärtää niinkään ihmisen ainutlaatuisuuden väheksyntänä kuin systeemiseen ajatteluun liittyvänä huomion suuntaamisena vuorovaikutuksiin. Ekososiaalisen systeemiajattelun kautta voidaankin välttää se individualistinen harha, jonka mukaan ”kaikki on itsestä kiinni” ja ekologinen kriisi voitetaan yksilön kulutusvalinnoilla ja teknologisella kehityksellä (Pulkki 2021b). Vuorovaikutusten korostaminen voidaan nähdä myös länsimaisen yksilökeskeisyyden kritiikkinä (ks. Gilbert ym. 2012), mutta ei ihmisen ainutlaatuisen itseyden sivuuttamisena. Yksilöihmisen oletaminen on modernin maailmankuvan keskeinen lähtökohta, ja tämä on syytä tiedostaa myös ekokriisien ratkaisuja etsittäessä. Keskeistä olisikin pohtia kasvatuksellisesti sitä, miten voitaisiin luoda edellytyksiä ekologisesti kestävämmän ekoindividuaation (Pulkki 2021b) mahdollistamiseen.

Ekososiaalisessa ajattelussa ei lähdetä liikkeelle monien yhteiskuntatieteilijöiden painottamasta yksilön ja yhteiskunnan kategoriaerosta (Krieger 2021, 3). Sosiaalisuus ja ihmisen ainutlaatuisen itseys tulkitaan hegeliläis-kommunitaristisesti, jolloin yksilön vapauden ja yhteiskunnan intressien välillä ei nähdä sovittamatonta ristiriitaa (Pulkki ym. 2021, 351). Kaiken ajattelun asettaminen näihin kahteen kategoriaan on ongelma ekososiaaliselle ajattelulle, jossa yksilö ei koskaan ollutkaan erillään yhteiskunnasta tai ekosysteemeistä (ks. Gilbert ym. 2012). Ekososiaalisessa kasvatuksessa kyse ei voi olla vain ylätasoin systeemin muutoksesta, joka voitaisiin teoriassa saavuttaa yksin teknokraattis-behavioraalisella hallinnoinnilla. Sen sijaan juuri kasvatuksen ja sivistyksen käsitteet pitävät näkyvissä ainutkertaisen itseyden, jonka kasvusta ja maailmasuhteesta on kysymys.

Ekososiaalinen ajattelu ei palaudu sen enempää yhteiskunnalliseen kuin yksilölliseen näkökulmaan, ja systeemisen ajattelun kautta esimerkiksi ainutkertaisista ihmisistä koostuva poliittinen ja taloudellinen järjestelmä voidaan nähdä yhtenä kokonaisuutena. Olemme dynaamisessa vuorovaikutuksessa oman lajimme jäsenten sekä muiden lajien jäsenien kanssa (Krieger 2021, 3). Ihmisen paikka maailmassa ei ole ainoastaan yhteiskunta, vaan yhteiskunnat pysyvät pystyssä vain silloin, kun Maan elämää kannattelevat järjestelmät ovat elämää uusintavia (Krieger 2021, 3).

Monilajisuus ja eläinkäanne

Toimivan, itseään uusintavan ekosysteemin perusominaisuus on monilajisuus, ja ihmisen sosiaalisuus on ekososiaalisesta näkökulmasta monilajista sosiaalisuutta. Tämä tarkoittaa, että ajatus ihmisten intressien ensisijaisuudesta on korvattava muiden lajien intressien tiedostamisella ja niiden hyvinvoinnin edistämisellä (Franks ym. 2020). Tähän voisi lisätä ihmiskeskeisen huomion siitä, että ekosysteemit perustuvat moninaisuuteen (biodiversiteettiin) ja muiden elävien hyvinvoinnin edistäminen parantaa ekosysteemien elinvoimaisuuden myötä ihmisenkin hyvinvointia. Ajattelemme monilajisuutta puhtaana hyötykeskeisesti, kaikenlaisen elämän itseisarvoa painottaen tai melkein mistä näkökulmasta tahansa,

emme pääse pakoon lajikadon sekä luonnon monimuotoisuuden heikentymisen aiheuttamia ongelmia. Monilajisen maailman ymmärryksen on oltava keskeinen ekososiaalisen ajattelun ja -sivistyksen piirre (Keto ym. 2022). Se onkin hiljalleen tulossa myös ympäristökasvatuksen sisältöihin (Rautio 2017).

Monilajisuuden tulo myös ekososiaaliseen ajatteluun liittyy viime vuosikymmeninä käynnissä olleeseen eläinkäänteeseen (animal turn, esim. Spanring 2016). Eläinkäänte tarkoittaa monitieteistä kiinnostusta ihmisten ja toisten eläinten yhteiseloon sekä tämän yhteiselön tutkimusta. Eläinkäänte tai monilajisuus ei tarkoita ihmisen arvon ja merkityksen väheksymistä – mikä on jokseenkin ymmärrettävä virhetulkinta – vaan ihmisen aseman uudelleenajattelua suhteessa muihin eläimiin ja näiden hyvinvointiin sekä elämän yleisiin edellytyksiin. Jos ihminen on ajatellut olevansa maapallon suvereeni valti, jolla on järkensä ja sen tuoman autonomiansa vuoksi oikeus käyttää muuta luontoa kaikilla haluamilla tavoilla, häntä voi odottaa pettymys (Pulkki & Keto, tulossa): joudumme hyväksymään planetaariset rajat, mikä aiheuttaa reunaehtoja myös ihmisen toiminnalle.

Eläinkäänte ja monilajisuus ovat ajattelullisesti ajankohtaisia virtauksia, sillä luonnonvaraisten eläinten elintila on ihmisen aiheuttaman kuudennen sukupuuttoaalton myötä kutistunut. Maalla elävien nisäkkäiden biomassasta vain neljä prosenttia koostuu luonnonvaraisista eläimistä. 16 prosenttia biomassasta koostuu ihmisistä ja 60 prosenttia tuotantoeläimistä. (Aaltola & Wahlberg 2020, 9.) Elisa Aaltolan ja Birgitta Wahlbergin (2020) toimittaman kirjan *Me & muut eläimet* alaotsikko *Uusi maailmanjärjestys* kuvaakin hyvin eläinkäänte pyrkimyksiä. Kirja tähtää uuteen maailmanjärjestykseen, jossa ihminen tunnistaa muut eläimet kanssakulkijoikseen, joiden hyvää hän on valmis tukemaan (s. 15). Tämä tarkoittaa sellaisen eläinsuhteen rakentamista, jossa muita lajeja ja toislajisia yksilöitä kohdellaan moraalisesti ja realistisesti, näiden mieli ja arvo huomioiden (s. 14–15).

Enemmän-kuin-ihmisen maailma

David Abramian käsite enemmän-kuin-ihmisen maailma on keskeinen ympäristöfilosofian ja antropologian virstanpylväs, jonka voidaan nähdä vaikuttaneen myös monilajisuusajatteluun. Abram kehitti enemmän-kuin-ihmisen maailman käsitteen teoksessaan *The Spell of the Sensuous. Perception and language in a more-than-human world* vuonna 1996. Käsite on alkanut yleistyä erilaisissa eläintutkimusta ja ympäristökasvatustakin käsittelevissä teksteissä sekä jälkihanuistisessa teoriassa (Valtonen 2022, 5). Lähikäsite ”jälkihanuismi” sisältää erilaisia tulokulmia, joille on yhteistä ihmiskeskeisen maailmankuvan kyseenalaistaminen (Lummaa & Rojola 2020). Ihmisen etuoikeutettu asema luomakunnan kruununa asetetaan kyseenalaiseksi nostaan ”muunlajisia” tai ”toislajisia” olentoja sekä näiden hyvän elämän edellytyksiä huomion kohteeksi (Valtonen 2022, 4–5). Enemmän-kuin-ihmisen maailman käsite on myös hyvä esimerkki ekososiaalisesta tavasta tulkita uudelleen ihmisen maailmasuhdetta.

Enemmän-kuin-ihmisen maailman käsite tuo ilmi, että maailman merkityksellisiin osiin kuuluu ihmisen yhteiskunnan ja kulttuurin lisäksi paljon muutakin. Lukijalle on jo käynyt selväksi, että emme elä vain ihmisen maailmassa. Ihminen on ymmärrettävä häntä itseään laajempien ekologisten kontekstien osana. Monilajisuuden sekä enemmän-kuin-ihmisen maailman käsitteet ovatkin varsin lähellä toisiaan.

Mutta vaikka maailma on ”enemmän” kuin ihmisen maailma, tätä ei ole tarkoitettu ihmisen väheksymiseen. Syväekologilla voi olla kiusaus edesmenneen ympäristöajattelija Pentti Linkolan lailla kirotta ihmisen viheliäisyyttä. Enemmän-kuin-ihmisen maailman käsi-

te ei kuitenkaan anna aiheita ihmisvihaan eli misantropiaan. Käsitteen tarkoitus on tulkintamme mukaan mahdollistaa ihmisen itsetietoisuuden kehitys ja kasvu entistä laajempaan ja eettisempään maailmanymmärrykseen (esim. Pulkki 2021b). Voidaan ajatella, että kun sivistys tarkoittaa perinteisesti ihmisen jalostumista suhteessa itse asettamiinsa (kulttuuriin) päämääriin, on ekososiaalinen sivistyminen sidottu myös ihmistä laajempiin kriteereihin, kuten luonnon hyvinvointiin.

Enemmän-kuin-ihmisen maailma voidaan ymmärtää ihmiskeskeisyydelle eli antroposentrismille vaihtoehtoisena ajatuksena. Ihmiskeskeisyys tarkoittaa sitä, että ihmisen hyödyn näkökulma nähdään ensisijaisena suhteessa muihin eläviin olentoihin: ihmisen näkökulmalla on merkitystä ja muiden näkökulma on sille alisteinen (White 1967). Abramín (1997, 77) mukaan eurooppalainen filosofia on systemaattisesti tarkastellut ihmistä erityisenä olentona. Mutta erityisyys ei ole ollut arvoneutraali kuvaus, vaan ihmisestä on tehty kaikkiin muihin eläviin olentoihin nähden ylivertainen olento. Jotta luonnosta voitiin tehdä luonnontieteen objekti ja ihmisen kulutuksen resurssivarasto, oli ei-inhimillistä luontoa väheksyttävä ja ihmisten aistillisuutta ja luonnon tuhoamiseen liittyvää herkkyyttä karaistava (ks. Bonnett 2007). Tämä ihmisen herkkyyden karaiseminen käytännössä tarkoittaa moraalisubjektin kovettumista (Pulkki 2017).

Ihmiskeskeinen tapa tarkastella maailmaa erityisesti ihmisen hyödyn näkökulmasta on johtanut Abramín (1997, 41, 95) mukaan siihen, että modernin ihmisen havaintokyky on surkastunut ja vinoutunut. Kun totomme katsomaan asioita siitä näkökulmasta, miten juuri minä tai muut ihmiset saavuttavat hyötyä, muiden eliöiden hyvinvoinnin näkökulma jää toissijaiseksi. Tottumus ihmisen näkökulmaan loi tarpeen nähdä maailma enemmän-kuin-ihmisen näkökulmasta. Jotta voisimme suhtautua muihin eläviin olentoihin kunnioittavasti, arvostaen ja lempeän huomioonottavasti, meidän on kyettävä ylittämään sekä itsekeskeinen että ihmiskeskeinen maailmantarkastelutapa. Vähemmän ihmiskeskeisiä sekä paremmin muita eläviä olentoja huomioon ottavia ajatuksia voidaan etsiä esimerkiksi ekofeminismin suunnasta.

Ekofeminismi

Ekofeminismi on yksi ekososiaalisen ajattelun keskeisistä lähtökohdista (Opielka 1985; ks. Harvester & Blenkinsop 2010). Välttämätön näkökulma kestäväan elämään koskeekin tasarvoa. Työn eriarvoinen jakautuminen patriarkaalisten valtasuhteiden puitteissa on ollut keskeinen feministien kritiikin kohde. Opielka (1985, 9) tiivistää länsimaisen kulttuurin kriisin kolmeen ydinkohtaan: kapitalismiin, industrialismiin ja patriarkaattiin. Teollinen, kapitalistinen yhteiskuntajärjestys on hyötynyt sukupuolittuneesta työnjaosta, kun naiset ovat tehneet näkymätöntä ja palkatonta työtä uuden työvoiman kasvattamiseksi. (Opielka 1985, 9–11.)

Ekofeminismissä on valtakritiikin perinnettä laajasti. Kaksoishallinnan (twin domination) käsite auttaa näkemään kuinka luontoa, naisia sekä muita alistetussa asemassa olevia (seksuaalivähemmistöt, toiset etnisyydet ja uskonnot) hallitaan samantyyppisin ja toisiinsa liittyvin mekanismein (esim. Warren & Cheney 1991). Valtaa käytetään jakamalla todellisuus hierarkkisiin dualismeihin: mies–nainen, kulttuuri–luonto, aktiivinen–passiivinen, kehittynyt–primitiivinen, järki–tunne, mieli–ruumis. Dualismien ensimmäiset kategoriat nähdään ylempinä ja arvokkaampina kuin jälkimmäiset. Ekologisen oikeudenmukaisuuden kasvatuksessa näitä hierarkkisia dualismeja purkamalla päästään hienojakoisempaan ja todenmukaisempaan ajatteluun. Samalla todellisuuden moniulotteisempi tajuaminen mah-

dollistaa sortavien valtasuhteiden purkamisen. (Martusewicz ym. 2015, 64.) Naisen ja luonnon hallinnan logiikalla (logic of domination) onkin yhteys muuhun kehnoon sosiaalisuuteen, kuten lajisortoon eli spesismiin, rasismiin ja jälkikolonialistiseen eriarvoisuutta ylläpitävään globalisaatioon (Warren 1990). Alistavat valtasuhteet ovat vääristäneet alistajien sekä alistettujen moraalikehitystä (Tessman 2005, 4–6).

Vaikkemme voi tehdä täyttä oikeutta feministisen perinteen ansiolle, voimme ekososiaalisesta näkökulmasta todeta, että ajatus ihmisten sosiaalisuuden laatujen toisintumisesta suhteissamme muihin eläviin olentoihin on mitä keskeisin. Ekososiaalinen tuhoavuus vähenee irtautumalla sortavista vallankäytön muodoista ihmisten keskuudessa sekä ihmisten ja muiden elävien olentojen vuorovaikutuksessa (esim. Harvester & Blenkinsop 2010). Ekososiaalisen ajattelun ydintä voidaankin pitää ekofeministisenä, sillä hyvä sosiaalisuus ihmisten kesken mahdollistaa sosiaalisuutta maan elonyhteisön keskuudessa (ks. esim. Warren 1990; Harvester & Blenkinsop 2010; Pulkki 2021a). Kaksoishallinnan käsite onkin sekä kriittinen että rakentava termi samaan aikaan. Se kuvaa keskeisen ongelman sekä myös ratkaisun viheliäisiin ongelmiin: on kiinnitettävä entistä suurempaa huomiota sosiaalisuuteen sekä sosiaalisuuskasvatukseen kaikkia eliöitä ajatellen!

Ekologinen oikeudenmukaisuus

Ekofeminismin (esim. Hatten-Flishner & Martusewicz 2017) lisäksi myös ekologisen oikeudenmukaisuuden tutkimus (Bowers 2002; Martusewicz ym. 2015), joka on ottanut vaikutteita ekofeminismistä, on kunnostautunut ekologisesti ongelmallisten vallan mekaniismien kritiikin saralla. Mainita voidaan myös Peter Singerin (1975) *Animal liberation* -teos tunnettuna lähtölaukauksena sille, että myös muut eläimet otetaan modernissa kansallistalvissa oikeudenmukaisuusharkinnan piiriin. Kaikki kolme traditiota, ekofeminismi, ekologinen oikeudenmukaisuuskasvatus sekä singeriläinen eläinoikeustutkimus ja -aktivismi voidaan nähdä ekososiaalisina ajattelutapoina sikäli, että ne kyseenalaistavat perinteisen ihmiskeskeisen tavan tarkastella oikeudenmukaisuuskysymyksiä. Nyt myös muut eläimet ja eliöt voidaan tuoda oikeudenmukaisuuskeskustelun piiriin.

Keskeistä ekologisen oikeudenmukaisuuden kannalta on ensinnäkin se, että muidenkin eläinten elämään kuuluu kognitioita, emootioita, päätöksentekoa, minäkäsitystä ja kykyä kärsimykseen sekä oppimiseen (esim. Bradshaw 2010). Eläimiä ajateltiin pitkään ikään kuin mekaanisina, järjettöminä ja sieluttomina koneina, joiden kärsimykselle ei tarvitse asettaa painoarvoa (Merchant 1983). Nyt eläintutkimukset ovat uudistaneet kuvaamme eläimistä ja näiden kyvyistä ja ominaisuuksista siten, että monet eläimiä ja ihmistäkin koskevat ajatuksemme ovat jo vanhentuneet. Ekologisen oikeudenmukaisuuden ajatus lähtee elämän itseisarvon ajatuksesta: muillakin eläimillä kuin ihmisillä on itseisarvoa ja näiden hyvinvoinnista huolehtiminen on otettava yhteiskunnallisten käytäntöjen osaksi (Aaltola & Wahlberg 2020, 11). Eläimet on tunnistettava mielellisinä ja itsessään arvokkaina yksilöinä, joilla on tarpeita ja toimijuus (ks. Aaltola & Wahlberg 2020, 12).

Ekologisen oikeudenmukaisuuskasvatuksen keskeinen (ekofeministinen) lähtökohta on siinä, että meidän on ratkaistava ihmisten välisiä ongelmia, jotta ihmisen ja enemmän-kuin-ihmisen maailman vinoutunut suhde voidaan korjata (Martusewicz ym. 2015). Ihmisten ja muiden eläinten suhdetta voi olla hankala saada kestävälle tolalle, jos esimerkiksi 22 maailman rikkainta miestä omistavat enemmän kuin kaikki Afrikan naiset yhteensä (ks. Coffey ym. 2020). Vaikuttaa siltä, että ihmistenkin keskuudessa on jako itseisarvoisten vauraiden ihmisten sekä näille työtätekevien miljardien ihmisten välillä. Jälkimmäisellä ryhmällä –

joka rikastuttaa työllään taloudellista eliittiä – on lähinnä välinearvoa pääomien kasvattamisessa ja voittojen keräämisessä. Räikeä eriarvoisuus ihmisten keskuudessa oikeuttaa myös räikeää eriarvoisuutta ihmisten ja esimerkiksi tehotuotantoeläinten välillä. Tässä jaossa ihminen on itseisarvoinen eläin ja muut ihmisen hyvinvoinnin välineitä.

Ekologisen oikeudenmukaisuuden kysymys ja kasvatus (ecojustice education, Martusewicz ym. 2015) on ajankohtainen tapa ajatella ekososiaalisia kysymyksiä. Ihmisten lukumäärä ja valta muun luonnon ylitse kasvaa, joten eteemme tulee entistä enemmän kysymyksiä siitä, millaisia hankkeita ihmisinä voimme aloittaa suhteessa muihin eläviin olentoihin. Ekososiaalinen kasvatus suuntautuukin siihen, että ihmisen ja muiden eläinten suhteita ja vuorovaikutuksia pohditaan entistä moniulotteisemmin. Samalla on kysyttävä, miten paremmalla vuorovaikutuksella voitaisiin edistää ihmisen ja muun luonnon välistä tasapainoa ja miten empaattisempaa vuorovaikutusta voitaisiin oppia.

Ekososiaalinen ajattelu ja ekologinen oikeudenmukaisuus eivät toisaalta tarjoa yksioikoisia ja helppoja vastauksia ihmisen ja muun luonnon oikeudenmukaisuuskysymyksiin. Mutta ekososiaalinen ajattelu tarjoaa kasvatus- ja itsekasvatustoiminnalle tavoitteen ja kiinnostuksen: ihmisen on otettava huomioon toiminnassaan ihmisten lisäksi muutkin eliöt. Tarvitaan entistä suurempaa suhteellisuudentajua kahdessakin mielessä. Ensinnäkin tarvitaan ymmärrystä siitä, kuinka ekosysteemit toimivat eliöiden ja näiden ympäristöjen monimutkaisissa vuorovaikutuksissa. Toisaalta suhteellisuudentaju tarkoittaa kykyä suhteuttaa ihmisen toiminta ja sen tuottama haitta muille eliöille tavalla, joka ei ylitä kohtuuden rajoja. Esimerkiksi millaista teknologiaa ihminen tarvitsee elääkseen hyvää elämää?

Teknologia ekososiaalisten suhteiden välittäjänä

Ihmisen suhde muuhun luontoon välittyy paljolti teknologian kautta. Ekososiaalisen lähestymistavan ”eko” eli ”oikos” viittaa taloudenpidon eli ekonomian lisäksi myös luonnontalouteen eli ekologiaan (Wendt 2021, 11). Jo Marx korosti teknologian (teollisuuden) roolia näiden kahden talouden piirin välisen aineenvaihdunnan välittäjänä (Väyrynen 2006, 348–349). Mutta onko aineenvaihdunta rahatalouden ja luonnontalouden välillä nykyisellään kestävä? On esitetty, että moderni teknologia ei muodostu neutraaleista työkaluista, kuten usein oletetaan, vaan se on vieraannuttavia ja riistäviä relaatioita ylläpitävä järjestelmä (Hornborg 2001).

Jos näin on, voidaan eri epäoikeudenmukaisuuden muotojen syitä etsiä tästä välittävästä elementistä, teknologiasta. Huomautimme aikaisemmin, että Opielkan mukaan (1985, 11) antikapitalistista, feminististä ja ympäristöliikettä yhdistävä lähtöpiste on teollistumisen ekologinen kritiikki. Opielkalle termi ”ekososiaalinen” merkitsee sitä, että perinteisen ”sosiaalisen kysymyksen” rinnalla – joka muodostuu oikeiston ja vasemmiston välisestä jännitteestä – on esitettävä ”ekososiaalinen kysymys”, joka luopuu luonnonhallinnasta ja tavoittelee ekologista paradigmaa. Tulonjaon, tasa-arvon ja hyvinvoinnin kysymys on siis jatkossa esitettävä ekologisten raamien sisällä. Tavoitteena on lopulta työn, kulttuurin ja elämän ekologinen uudelleenjärjestäminen (Opielka 1985, 11).

Etenkin 1980-luvun Saksassa, missä eräät ekososiaaliset teoreetikot (Michael Opielka, Rudolf Bahro) olivat myös muotoutumassa olevan Vihreän puolueen jäseniä, pohdittiin, millaiselle teknologialle kestävä yhteiskunta voi perustua. Tuolloin Saksan Vihreissä väännettiin vielä kättä reaali vihreiden ja fundamentaali vihreiden välillä; toisin sanoen teknologisesti intensiivisen modernisaation torjuminen ekologisin perustein oli tuolloin poliittisen kuvittelukyvyn piirissä. Tarvittiin hyvinvointimalli, joka ei perustuisi talouden ja tuotanto-

voimien kasvattamiselle. Ekososiaalinen kysymys teknologiasta esitettiin siis ennen nykyisin hegemonista kestävästä kehityksen paradigmat, jossa kestävyteen pyritään talouskasvun ja teknologisen kehityksen keinoin.

Nähdäksemme viimeaikainen tieto teknosfääriin paisuvasta massasta (Elhacham ym. 2020) ja talouskasvun riittävästä irtikytkennästä kertovan näytön puuttuminen (Hickel & Kallis 2020; Vadén ym. 2020) antavat aihetta epäillä kestävästä kehityksen teknis-taloudellista optimismia. Jos ekososiaalinen ajattelu ottaa teknologian annettuna, riskinä on naiivin tekno-optimismin omaksuminen: ihmisen kulttuurin, talouden ja yhteiskunnan ei tarvitse muuttua, koska entistä parempi teknologia saastuttaa vähemmän ja toimii energiatehokkaammin. Koska moinen optimismi näyttää katteettomalta, olemme jälleen tilanteessa, jossa kysymys teknologian ja kestävyuden suhteesta voidaan esittää perustavalla tasolla (ks. esim. Heikkurinen & Ruuska 2021). Viime aikojen toisiinsa vyyhtiytyneet globaalit kriisit muistuttavatkin, ettei hyvinvointia voi rakentaa oletukselle raaka-aineiden- ja energiankäytön sekä talouskasvun loputtomasta ekspansiosta. Tätä taustaa vasten avautuu aikamme ekososiaalinen teknologian kysymys.

Ymmärrettiinpä ekososiaalinen sitten osana kestävästä hyvinvointimallia (Opielka 1985) tai kasvatushanketta (Pulkki ym. 2021), on tärkeää kysyä, millaisia sosiaalisia ja ekologisia relaatioita käyttämämme teknologia synnyttää. Voidaan jopa väittää, että puhuttaessa luontosuhteesta ja enemmän-kuin-ihmisen-maailmasta kysytään tavallisesti ihmisen suhteesta muihin elollisiin, mutta tällöin on kysytty vasta puolet, sillä tuntemassamme maailman-kaikkeudessa (maapallolla) on enemmän teknologiaa kuin elämää (Elhacham ym. 2020). Toinen puoli kysymyksestä siis kuuluu, kuinka teknologiasuhdetta voidaan jalostaa kestäväksi ja eettiseksi siten, että voimme asuttaa tätä planeettaa jatkossakin muiden elollisten rinnalla (Takkinen & Pulkki 2022).

Teknologia kuuluu myös enemmän-kuin-ihmisen maailmaan tai luontoon siinä mielessä, että se ei ole täysin ihmisen hallinnassa eli kulttuuriksi ymmärretyn piirin sisällä. Teknosfääri ei ole vain ihmisen kädenjatke, vaan vapautettu luonnonvoima (Morton 2013), johon meidän on alettava luomaan kestäviä relaatioita nöyrästi, määrätietoisesti ja kokeellisesti. Pedagogisessa mielessä pyörää ei tarvitse keksiä uudelleen, sillä eräät luontosuhdetta jalostavat lähestymistavat (syväekologia, place based pedagogy, ecojustice pedagogy ja ympäristökasvatuksen lähestymistavat) sopivat myös teknologiasuhteen jalostamiseen, kunhan ensin tunnistamme ihmisen rakentaman ympäristön osaksi luontoa. Hyvästä luontosuhteesta on kirjoitettu runsaasti, mutta kysymystä kestävästä teknologiasuhteeseen kasvatamisesta on tuskin esitetty.

Väri luonnehtii kulttuurin ja subjektin syvärakenteita teknologian määrittämiksi, sillä teknologia ohjaa kulttuurimme perususkomuksia arkitajunnalta piilossa (Väri 2018, 19). Näiden perususkomusten myötä olemme taipuvaisia näkemään luonnon käytettävänä raaka-aineina ja olemme valmiit vapauttamaan teknologisin keinoin tuhoisia ja hallitsemattomia luonnonvoimia. Yksilötasolla teknologinen tuotemaailma ohjaa subjektin haluja ja turvallisuudenkaipua kanavoitumaan ylikuluttavan konsumerismin kautta (Väri 2018, 45). Värrin tunnistamiin ekokriisin juurisyyihin voidaan yrittää vastata ekososiaalisen kasvatusajattelun näkökulmasta purkamalla ihmiskeskeisiä asenteita, korostamalla episteemistä nöyryyttä ja tukemalla ekologisen identiteetin kehitystä (Pulkki 2022; Pulkki ym. 2021).

Jottei kasvatus vain uusintaisi kulttuurin teknologista maailmakuva (Väri 2018, 28), on teknologia voitava nähdä toisin ja sen kanssa on voitava elää toisin. Värrin syvätason teknologiakritiikin rinnalle voidaankin tuoda Murray Bookchinin (1982) sosiaaliekologinen teknologianäkemyksen, joka ohjaa luovimaan esinemaailmassa ja muodostamaan sosiaalisesti ja ekologisesti kestäviä relaatioita teknologiaan. Bookchinin lähestyy hyvän elämän tavoitte-

lua aristoteelisesti, yhteisöllisenä ja materiaalisesti rajattuna pyrintönä, vastakohtana modernille yksilökeskeiselle ja materiaalisesti rajoittamattomalle hyvinvointipyrintölle (Bookchin 1982, 221–222). Tässä pyrintössä keskeistä on ”techné”, kokonaisvaltainen ja eettinen elämäntaito, joka esineiden valmistuksen ja käytön myötä sitoo meidät osaksi yhteisöä, yhteiskuntaa ja ekosysteemejä (Bookchin 1982, 223). Bookchinin mukaan teknologia ei ole koskaan neutraalia, vaan jotkut teknologiat voivat sitoa ihmisen osaksi luonnon kokonaisuutta, kun taas toiset teknologiat repivät meidät siitä erilleen (Bookchin 1982, 345).

Teknologian hiljainen toimijuus kasvatusinstituutioiden toimintalogiikkana on tunnustettava, jotta ekososiaalinen kasvatus tulee mahdolliseksi. Jos tekniikka jää ihmisen ja muiden eliöiden väliin ja luontosuhde on entistä enemmän teknologiavälitteinen, vaarana on yhä vaikeampi vieraantuminen muista elävistä olennoista. Koska kaikilla välineillä ei voi tavoitella kaikkia päämääriä (Ellul 1989), on ekososiaalisen kasvatushankkeenkin pidettävä teknologian kysymys esillä pohtien teknologian roolia sekä kestävyysongelmien synnyssä että ratkaisemisessa. Ekologis-sosiaalisten kysymysten ratkaisemisessa on tärkeää etsiä myös poliittisia, sosiaalisia ja kulttuurisia lähestymistapoja eikä luottaa vain siihen, että vapaat markkinat ja niiden stimuloima teknologinen kehitys ratkaisevat ongelmat ilman pedagogisten lähestymistapojen tarvetta.

Lopuksi

Tässä artikkelissa tarkastelimme ekososiaalisen kasvatuksen teoreettisia lähtökohtia kahdeksan ajattelutradition kautta. Ekososiaalisuudesta ei muodostu yhtenäistä teoriaa vaan moninäkökulmainen jokseenkin samaan suuntaan osoittavien ajattelutapojen kokonaisuus (Haila 2009). Ekologinen kriisi on seurausta epäonnistuneesta vuorovaikutuksesta ihmisen ja muun elämän välillä (Kessler 2019; Keto ym. 2022). Rasismi, seksismi, eriarvoisuus, marginalisointi ja muut huonon sosiaalisuuden muodot ihmisten keskuudessa tuottavat suoranaisen tuhoavaakin vuorovaikutusta enemmän-kuin-ihmisen maailman kanssa (Hatten-Flishner & Martusewicz 2017; Pulkki 2021a). Enemmän-kuin-ihmisen maailmaa määrittää tänä päivänä myös maapallon teknosfääri eräänlaisena vapautettuna luonnonvoimana (Morton 2013), johon myös olemme vuorovaikutussuhteissa.

Ekososiaalisuuden sateenvarjokäsitettä voidaan pitää wileniusmaisen ”huokoisena”, elävänä ja muutoksenalaisena (Wilenius 1987, 10). Ekososiaalista kysymystä on hankala ratkaista, koska vuorovaikutuksen ongelmat teknologian täyttämässä maailmassa ovat yhtä monimutkaisia kuin esimerkiksi filosofinen kysymys siitä, mitä on ihminen. Ekososiaalisen kysymyksen monimutkaisuudesta huolimatta siihen sisältyy kasvatusviisautta, jonka mukaan ekokriisien ratkaisemisen yksi avain on paremman vuorovaikutuksen oppimisessa enemmän-kuin-ihmisen maailman kanssa (Keto ym. 2022, 59).

Tämä artikkeli on yksi tulkinta siitä, millaisia ajattelutapoja voidaan nähdä ekososiaalisina ja mistä voidaan ottaa vaikutteita ekososiaalisen kasvatuksen ymmärryksiin ja suunnitelmiin. Nähdäksemme ekososiaalisen ajattelun erilaisiin ominaispiirteisiin onkin tutustuttava, jotta käsite ei laimene mitäänsanomattomaksi yleiskäsitteeksi kuten ”kestävä kehitys”. Ekososiaalisuuden käsitteen nousu suomalaiseseen kasvatustutkimukseen viime kymmenen vuoden aikana herättääkin kysymyksen siitä, miksi kestävän kehityksen käsitteen rinnalle ja tilalle on tullut ekososiaalisen sivistyksen käsite.

Onko ekososiaalisuuden tulossa opetussuunnitelmiin kyse vain kestävän kehityksen nahanluonnista vai todella uudesta paradigmasta? Yksi tulkinta voisi olla, että kestävistä

kehityksestä on tullut liian tekno-optimistinen ja reformistinen viitekehys, jolloin jollekin elämäntapamme perusteisiin syvemmin puretuvalle tulkintakehykselle on tarvetta. Pieni maailmankuvallinen, kulttuurinen, sosiaalinen, taloudellinen ja ekologinen hienosäätö talouskasvupakkoineen ei riitä tilanteessa, jossa maapallolla on jo enemmän teknologiaa kuin elämää. Tarvitaan ”uusi maailmanjärjestys” (Aaltola & Wahlberg 2020) sekä elämää suojeleva edistyksen ihanne, jossa ihmisen ja muun elämän suhde ja vuorovaikutus otetaan huomion keskiöön (Värri 2018, 140).

Ekososiaalisuuden tulisikin olla kestävästä kehitystä perusteellisempi askel. Ekososiaalisen ajattelun koetinkivi on siinä, mahdollistaako se ihmisen toiminnan muuttumisen siinä mittakaavassa, että elämä maapallolla olisi mahdollista pidemmälläkin aikajänteellä. Tulkintamme mukaan kasvatus kestäväan kehitykseen ja ekososiaalinen kasvatusajattelu sijoituvat eri puolille rajalinjaa, jolla Latour (2022) erottaa ”modernin” sekä maahan suuntautuvan eli ”Maasyntyisen” kulttuuripyrkimyksen. Kestävä kehitys kuuluu ”moderniin” jatkaessaan valistuksen kohoavaa, ekspansiivista kulttuurihanketta, jonka tavoite on ihmiskeskeinen Maan hallinta ja lopulta jopa Maan hylkääminen.

Ekososiaalisuus on latourilaisessa mielessä Maasyntyinen pyrkimys, jossa emansipaatio saavutetaan enemmän ja vähemmän metaforisesti Maan humukseen kaivautumalla ja luomalla yhteyksiä muihin Maan asuttajiin. Moderniin verrattuna Maasyntyisyys on Maahan laskeutuva, ihmiskeskeisyyttä purkava ja jopa luopuvan nöyryvä kulttuuripyrintö. (Latour 2022; Pulkki 2022.) Tämän eetoksen ja aatteellisten yhteyksiensä ansiosta ekososiaalisuus ei välttämättä taivu sivistykselliseksi fraasiksi minkä tahansa kehitysvisionnin rinnalle. Artikkelimme haluaakin muistuttaa, että ekososiaaliseen ajatteluun liittyy varsin radikaaleja kapitalismin, teknologian, patriarkaatin ja ihmiskeskeisyyden kritiikkejä, joista voi ammentaa inspiraatioita myös pedagogisiin hankkeisiin.

Esittämämme latourilainen määrittely tulee ymmärtää juuri *tulkintana*, jonka tarkoitus on ankkuroida ekososiaalinen kasvatus Maan asuttamisen eetokseen (Takkinen & Pulkki 2022), niin ettei se ajelehtisi merkitsemään mitä tahansa. Toisaalta riittävän avoimena pidetystä ekososiaalisuuden ajatuksesta aukeaa myös mahdollisuuksia käsitteen historian jatkotutkimukselle ja filosofiselle keskustelulle. Kahdeksankohtainen aatehistoriallinen listauksemme ekososiaalisen ajattelun juurista voitaisiin muodostaa myös eri tavoin, ottaen mukaan esimerkiksi biososiaalisen teorian (ks. Ingold & Palsson 2013), integraalisen ekologian (Mickey 2014) ja ekososiaalisen epidemiologian (Krieger 2021), jotka rajautuivat pois tilan puutteen vuoksi.

Ekososiaalista kasvatusajattelua voidaan pitää postmodernina traditiona siinä mielessä, että moniarvoisessa demokratiassa tuskin tullaan löytämään yhtä suurta ratkaisua (tai kertomusta) ekokriiseihin. Joudumme luultavimmin tyytymään useampaan pienempään puroon, heterogeenisten – ja jopa potentiaalisesti osin ristiriitaisten – ajattelutapojen joukkoon, joista koostuu toivottavasti suurempi ajattelun ja toiminnan virta kestävyysmurroksen toteuttamista varten.

Kirjallisuus

- Aaltola, Elisa & Wahlberg, Birgitta 2020. Johdanto. Teoksessa Aaltola, Elisa & Wahlberg, Birgitta (toim.), *Me & muut eläimet. Uusi maailmanjärjestys*. Tampere: Vastapaino, 9–16.
- Abram, David 1997. *The Spell of the Sensuous. Perception and Language in a More-Than-Human World*. New York: Vintage books.

- Bai, Heeson 2009. Re-animating the Universe: Environmental Education and Philosophical Animism. Teoksessa McKenzie, Marcia, Bai, Heeson, Hart, Paul & Jickling, Bob (toim.), *Fields of green: Restorying culture, environment, education*. New Jersey: Hampton Press, 135–151.
- Biesta, Gert 2002. "Bildung and Modernity: The Future of Bildung in a World of Difference". *Studies in Philosophy and Education* 21, 343–351. <https://doi.org/10.1023/A:1019874106870>
- Bonnett, Michael 2007. Environmental Education and the Issue of Nature. *Curriculum studies* 39 (6), 707–721. <https://doi.org/10.1080/00220270701447149>
- Bookchin, Murray 1993. What is Social Ecology? Teoksessa Zimmerman, M. E. (toim.), *Environmental Philosophy: From Animal Rights to Radical Ecology*. Englewood Cliffs HJ: Prentice Hall, 354–373.
- Bookchin, Murray 1987. Social Ecology versus Deep Ecology: A Challenge for the Ecology Movement. *The Anarchist Library* [www.lähde]. < <https://theanarchistlibrary.org/library/murray-bookchin-social-ecology-versus-deep-ecology-a-challenge-for-the-ecology-movement> > (Luettu 2.12.2022).
- Bookchin, Murray 1982. *The Ecology of Freedom. The Emergence and Dissolution of Hierarchy*. Palo Alto: Cheshire Books.
- Borgmann, Albert 1987. *Technology and the Character of Contemporary Life: A Philosophical Inquiry*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226163581.001.0001>
- Bowers, Chet 2002. Toward an Eco-justice Pedagogy. *Environmental Education Research* 8 (1), 21–34. <https://doi.org/10.1080/13504620120109628>
- Bowers, Chet 2000. *Let Them Eat Data: How Computers Affect Education, Cultural Diversity, and the Prospects of Ecological Sustainability*. Athens, Georgia: University of Georgia Press.
- Bradshaw, Gay 2010. You See Me, but Do You Hear Me? The science and sensibility of trans-species dialogue. *Feminism & Psychology*. 20 (3), 407–419. <https://doi.org/10.1177/0959353510368285>
- Coffey, Clare, Revollo, Patricia, Harvey, Rowan, Lawson, Max, Butt, Anam, Piaget, Kim, Sarosi, Diane & Thekkudan, Julie 2020. *Time to Care. Unpaid and Underpaid Care Work and the Global Inequality Crisis*. Oxford: Oxfam International. <https://doi.org/10.21201/2020.5419>
- Crowley, Thomas. 2010. From "Natural" to "Ecosocial Flourishing": Evaluating Evaluative Frameworks. *Ethics and the Environment* 15 (1), 60–100. <https://doi.org/10.2979/etc.2010.15.1.69>
- Elhacham, Emily, Ben-Uri, Liad, Grozovski, Jonathan, Bar-On, Yinon & Milo, Ron 2020. Global Human-Made Mass Exceeds All Living Biomass. *Nature* 588 (7838), 442–444. <https://doi.org/10.1038/s41586-020-3010-5>
- Ellul, Jacques 1989. The Search for Ethics in a Technicist Society. *Research in Philosophy and Technology* 9, 23–36.
- Franks, Becca, Webb, Christine, Gagliano, Monica & Smuts, Barbara 2020. Conventional Science Will Not Do Justice to Nonhuman Interests: A Fresh Approach is Required. *Animal Sentience* 27 (17). <https://doi.org/10.51291/2377-7478.1552>
- Gilbert, Scott, Sapp, Jan & Tauber, Alfred 2012. A Symbiotic View of Life: We Have Never Been Individuals. *The Quarterly Review of Biology* 87 (4), 325–341. <https://doi.org/10.1086/668166>

- Haila, Yrjö. 2009. Ekososiaalinen näkökulma. Teoksessa Massa, Ilmo (toim.), *Vihreä teoria*. Helsinki: Gaudeamus, 261–287.
- Harvester, Lara & Sean Blenkinsop 2010. Environmental Education and Ecofeminist Pedagogy. Bridging the Environmental and the Social. *Canadian journal of environmental education* 15, 120–134.
- Hatten-Flishner, Jennifer & Martusewicz, Rebecca 2017. Ecofeminism and Education. Teoksessa *Oxford Research Encyclopedia of Education*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264093.013.136>
- Heikkurinen, Pasi, & Ruuska, Toni (toim.) 2021. *Sustainability Beyond Technology: Philosophy, Critique, and Implications for Human Organization*. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198864929.001.0001>
- Hickel, Jadon & Kallis, Giorgos 2020. Is Green Growth Possible? *New Political Economy*, 25 (4), 469–486. <https://doi.org/10.1080/13563467.2019.1598964>
- Hickman, Caroline, Marks, Elizabeth, Pihkala, Panu, Clayton, Susan, Lewandowski, Eric, Mayall, Louise, Wray, Britt, Mellor, Catriona, & van Susteren, Lise 2021. Climate Anxiety in Children and Young People and Their Beliefs About Government Responses to Climate Change: a Global Survey. *The Lancet Planetary Health* 5 (12), e863–e873. [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(21\)00278-3](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(21)00278-3)
- Hornborg, Alf 2001. *The Power of the Machine: Global Inequalities of Economy, Technology, and Environment* (Vol. 1). Lanham: Altamira Press.
- Ingold, Tim & Palsson, Gissli 2013. *Biosocial Becoming. Integrating Social and Biological Anthropology*. New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139198394>
- Järvillehto, Timo 1994. *Ihminen ja ihmisen ympäristö. Systemisen psykologian perusteet*. Oulu: Pohjoinen.
- Kessler, Neil 2019. *Ontology and Closeness in Human-Nature Relationships: Beyond Dualisms, Materialism and Posthumanism*. Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-99274-7>
- Keto, Sami, Foster, Raisa, Pulkki, Jani, Salonen, Arto O, & Värri, Veli-Matti 2022. Ekososiaalinen kasvatus: Viisi teesiä ratkaisuehdotuksena antroposeenin ajan haasteeseen. *Kasvatus & Aika* 16 (3), 49–69. <https://doi.org/10.33350/ka.111741>
- Kokko, Heikki 2010. Sivistyksen varhaista käsitehistoriaa. *Kasvatus & Aika* 4 (4), 7–23 [www-lähde]. < <https://journal.fi/kasvatusjaaika/article/view/68237> > (Luettu 2.12.2022).
- Krieger, Nancy 2021. *Ecosocial Theory. Embodied Truths, and the People's Health*. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197510728.001.0001>
- Latour, Bruno 2022. *Matkalla Maahan – Poliitiikka ja uusi ilmastojärjestys*. Tampere: Vastapaino.
- Lummaa, Karoliina & Rojola, Lea (toim.) 2020. *Posthumanismi*. Turku: Eetos.
- Martusewicz, Rebecca, Edmundson, Jeff & Lupinacci, John 2015. *EcoJustice Education: Toward Diverse, Democratic, and Sustainable Communities*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315779492>
- Matthies, Aila-Leena, Närhi, Kati & Ward, Dave (toim.) 2001. *Eco-Social Approach in Social Work*. Jyväskylä: Sophi.
- Merchant, Carolyn 1983. *The Death of Nature. Women, Ecology and the Scientific Revolution*. San Francisco: Harper & Row.
- Mickey, Sam 2014. *On the Verge of Civilization. A Philosophy of Integral Ecology*. London: Rowman & Littlefield.

- Mitcham, Carl 1994. *Thinking Through Technology: The Path Between Engineering and Philosophy*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226825397.001.0001>
- Morton, Timothy 2013. *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Naess, Arne, Drenegson, Alan & Devall, Bill (toim.) 2016. *The Ecology of Wisdom: Writings by Arne Naess*. London: Penguin Books.
- Närhi, Kati, & Matthies, Aila-Leena 2001. What is the ecological (self-) consciousness of social work. Perspectives on the relationship between social work and ecology. Teoksessa Matthies, Aila-Leena, Närhi, Kati & Ward, Dave (toim.), *The eco-social approach in social work*. Jyväskylä: Sophi, 16–53.
- Ojanen, Eero 2008. *Sivistyksen filosofia*. Helsinki: Kirjapaja.
- Opielka, Michael 1985. *Die Ökosoziale Frage. Entwürfe zum Sozialstaat*. Frankfurt: Fischer.
- Opetushallitus 2014. *Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2014*. Helsinki: Opetushallitus [www-lähde]. < https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/perusopetuksen_opetussuunnitelman_perusteet_2014.pdf > (Luettu 1.12.2022).
- Pulkki, Jani 2022. Humility Imparts the Wonders of Nature: a Virtue-Ethical Elaboration of Some of Michael Bonnett's Thoughts. *Environmental Education Research*. <https://doi.org/10.1080/13504622.2022.2083082>
- Pulkki, Jani 2021a. Ekososiaalinen hyve-etiikka. *Aikuiskasvatus* 41 (2), 102–112. <https://doi.org/10.33336/aik.109320>
- Pulkki, Jani 2021b. Ajatuksia ekoindividuaation kasvatustilasta. *Sosiaalipedagoginen aikakauskirja* 22, 43–62. <https://doi.org/10.30675/sa.90594>
- Pulkki, Jani 2020. Varsinainen minä ja henkisyys ekososiaalisen kasvatustilaston aspekteina. *Kasvatus* 51 (3), 302–316.
- Pulkki, Jani & Keto, Sami (tulossa). Ecosocial Autonomy as an Educational Ideal. *Relations. Beyond Anthropocentrism* 10 (2).
- Pulkki, Jani, Varpanen, Jan & Mullen, John 2021. Ecosocial Philosophy of Education: Ecologizing the Opinionated Self. *Studies in Philosophy and Education* 40, 347–364. <https://doi.org/10.1007/s11217-020-09748-3>
- Rautio, Pauliina 2017. Eläinkäänne ympäristökasvatuksen tutkimuksessa. Blogikirjoitus, *Sirene* [www-lähde]. < <https://www.sirene.fi/blog/elainkaanne-ymparistokasvatuksen-tutkimuksessa/> > (Luettu 1.12.2022).
- Saarinen, Esa & Hämäläinen, Raimo 2010. The Originality of Systems Intelligence. Teoksessa Hämäläinen, Raimo & Saarinen, Esa (toim.), *Essays on Systems Intelligence*, 9–26 [www-lähde]. < <https://sal.aalto.fi/publications/pdf-files/rsaa10.pdf> > (Luettu 1.12.2022).
- Salminen, Antti & Vadén, Tere 2013. *Energia ja kokemus*. Tampere: Niin & Näin.
- Salonen, Arto O. 2012. Sosiaalinen saneeraus – tie ekososiaaliseen sivistykseen. Teoksessa Helne, Tuula & Silvasti, Tiina (toim.), *Yhteyksien kirja. Etappeja ekososiaalisen hyvinvoinnin polulla*. Helsinki: Kelan tutkimusosasto, 134–147.
- Salonen, Arto. O & Bardy, Marjaana 2015. Ekososiaalinen sivistys herättää luottamusta tulevaisuuteen. *Aikuiskasvatus* 35 (1), 4–15. <https://doi.org/10.33336/aik.94118>
- Spanning, Reingard 2016. Animals in environmental education research. *Environmental Education Research* 23 (1), 63–74. <https://doi.org/10.1080/13504622.2016.1188058>
- Svamme, Ole 2021. Rethinking Bildung in the Anthropocene: The Case of Wolfgang Klafki. *Theological Studies* 77 (3). <https://doi.org/10.4102/hts.v77i3.6807>

- Takkinen, Pasi & Pulkki, Jani 2022. Discovering Earth and the Missing Masses – Technologically Informed Education for a Post-sustainable Future. *Educational Philosophy and Theory*. <https://doi.org/10.1080/00131857.2022.2060816>
- Taylor, Bron 2009. *Dark Green Religion – Nature Spirituality and the Planetary Future*. Berkeley, CA.: University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520944459>
- Taylor, Carol 2016. Is Posthuman Bildung Possible? Reclaiming the Promise of Bildung for Contemporary Higher Education. *Higher Education* 74 (3), 419–435. <https://doi.org/10.1007/s10734-016-9994-y>
- Tessman, Lisa 2005. *Burdened Virtues. Virtue Ethics for Liberatory Struggles*. Oxford, New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0195179145.001.0001>
- Vadén, Tere, Lähde, Ville, Majava, Antti, Järvensivu, Paavo, Toivanen, Tero, Hakala, Emma, & Eronen, Jussi 2020. Decoupling for Ecological Sustainability: A Categorization and Review of Research Literature. *Environmental Science & Policy* 112, 236–244. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2020.06.016>
- Valtonen, Virpi. 2022. *Kanssakuljeskelua. Monilajisen kasvatuksen teoreettisia ja pedagogisia lähtökohtia*. Kasvatustieteellisiä tutkimuksia, numero 143. Helsinki: Helsingin yliopisto [www-lähde]. < <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/348017> > (Luettu 1.12.2022).
- Väyrynen, Kari 2006. *Ympäristöfilosofian historia: maaäitimyytistä Marxiin*. Tampere: Niin & Näin.
- Warren, Karen & Cheney, Jim 1991. Ecological Feminism and Ecosystem Ecology. *Hypatia* 6 (1), 179–197. <https://doi.org/10.1111/j.1527-2001.1991.tb00216.x>
- Warren, Karen 1990. The Power and Promise of Ecological Feminism. *Environmental Ethics* 12 (3), 125–146. <https://doi.org/10.5840/enviroethics199012221>
- Wilenius, Reijo 1990. *Uuteen kulttuuriin. Rudolf Steiner ja antroposofinen hengentiede*. Helsinki: Suomen antroposofinen liitto.
- Wilenius, Reijo 1987. *Kasvatuksen ehdot - kasvatustieteiden luonnos*. Jyväskylä: Atena.
- Väri, Veli-Matti 2018. *Kasvatus ekokriisin aikakaudella*. Tampere: Vastapaino.
- Wagerer, Clemens 1992. *Ökosoziale Erziehung: Voraussetzungen zur Vermittlung ökosozialer Handlungskompetenz auf der Sekundarstufe 2* (Europäische Hochschulschriften / ... Universitaires Européennes). Lausanne: Peter Lang.
- Wendt, Wolf Rainer 2021. *Ecology of Common Care: The Ecosocial Approach as a Theory of Social Work and Human Service*. Springer Nature. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-65699-7>
- White, Lynn, Jr. 1967. The Historical Roots of Our Ecologic Crisis. *Science* 155 (3767), 1203–1207. <https://doi.org/10.1126/science.155.3767.1203>

KT, dosentti Jani Pulkki työskentelee tutkijana Tampereen yliopiston Kasvatustieteiden ja kulttuurin tiedekunnassa Koneen säätiön rahoittamassa Ekososiaalisen kasvatustieteiden luonnos -hankkeessa (2019–2022).

FM Pasi Takkinen toimii väitöskirjatutkijana Tampereen yliopiston Kasvatustieteiden ja kulttuurin tiedekunnassa.